

КОНЦЕПТ СМЕРТІ: КОГНІТИВНО-АНТРОПОЛОГІЧНА ПРОЕКЦІЯ (на матеріалі урізького тексту Галини Пагутяк)

Стаття присвячена дослідженню семантики, функціонального навантаження концепту смерті в урізькому тексті (сукупність текстів про Уріж) Г. Пагутяк крізь призму когнітивно-антропологічного підходу, що являє собою синтез обох методологічних проєкцій. Указаний концепт є наскрізним елементом, об'єднувальною складовою частиною поетики у творчості письменниці, у зв'язку з чим потребує детального вивчення. Проаналізовано функціонування міфологічних елементів як основи творення концепту смерті, психологічні рецепції персонажів та горизонт очікування читача, який бере участь у творенні фікційної дійсності. З'ясовано, що вказаний концепт базується на архетипних уявленнях про потойбічне життя та перехід до нього; віруваннях про смерть як обов'язковий елемент життєвого кола перетворень. Страх смерті має інфантільну природу та безпосередньо має зв'язок із гіпнофобією та ніктофобією, остання з яких зумовлена зустрічами з істотами інфернального світу.

***Ключові слова:** концепт; смерть; літературознавча антропологія; когнітивне літературознавство; когнітивна антропологія; урізький текст.*

У зв'язку з тим, що сучасна філологічна наука та власне літературознавство перебувають в постійному розвитку, змінюються їх основні тенденції, відбувається переосмислення класичних студій та теорій, моделюються нові концепції щодо суті художнього тексту та його інтерпретації. Важливим у такому процесі вбачаємо не лише синтез літературознавчих підходів та залучення до них лінгвістичних, але й поєднання вищезазначених галузей із іншими дисциплінами (філософією, антропологією, психоаналізом, когнітивістикою, нейрологією тощо), що слугує ключем до різнобічного сприйняття та аналізу явищ літератури. Серед методологічної поліфонії виокремлюються дві проєкції – антропологічна та когнітивна, якими активно послуговуються зарубіжні й українські науковці. Уважаємо, що на часі об'єднання указаних методологій в одну – когнітивну антропологію, що забезпечить детальний аналіз ментальних процесів автора та читача у процесі конструювання – відтворення фікційного світу, структури тексту на інтенціональному та екстенціональному рівнях, внутрішній світ персонажа і його рецепцію реального художнього світу. Інструментарій такого підходу – широкий, адже залучаються всі «антропологічні» методології (герменевтика, феноменологія, літературознавчий психоаналіз, міфопоетика, архетипна критика, рецептивна естетика) та когнітивні, важливими векторами дослідження яких, на наш погляд, є моделювання автором фікційної дійсності як автономної реальності, функціонування паттернів, фреймів, концептів у тріаді «автор – текст – читач».

Творчість Г. Пагутяк у сучасному дискурсі української літератури належить до інтелектуального, міфологічного, символічного, частково герметичного його вимірів, являючи собою поєднання в різних пропорціях названих компонентів, що продукує різні тлумачення вчених та рецепції читачів. Проза письменниці стала об'єктом багатьох літературознавчих статей (Т. Бовсунівської, Г. Бокшань, Н. Букіної, І. Гречаник, С. Журби, Т. Качак, Н. Мельник, О. Поліщук й ін.), та дисертацій (А. Артюх, Т. Качак, М. Кірячок й ін.).

Міфопоетичний зріз дослідження представлений розвідками Г. Бокшань [1; 2], О. Корабльової [3], А. Соколової [10], Н. Ткачик [11; 12], О. Фетісової [13]. Аналіз у такому ключі доцільний з кількох причин: Г. Пагутяк використовує міфопоетичні елементи, які належать до системи образів та реалізуються через мотиви (до прикладу, мотив вічного повернення), є важливими структурними компонентами фікційного світу текстів, алюзіями на інші міфологічні системи. Часто повісті та романи сприймаються читачами як притчі (це ще одна ознака, що підкреслює герметичність), вибудовані на архетипах і символах, що мають архаїчні корені, та дешифруються реципієнтами через «включеність» у сферу колективного несвідомого (концепцію трактуємо за К.-Г. Юнгом). Авторка витворює власну міфомодель, де виразно простежуються домінуючі образи (Уріж чи інші унікальні часопростори), які слугують тлом для розгортання подій.

Попри полівекторне дослідження різних концептуальних одиниць у прозі Г. Пагутяк, семантика смерті

проаналізована вченими лише частково (було зацентовано увагу на зв'язку із акватичною символікою [4, с. 250–251; 12, с. 39], семантикою темряви і ночі [12, с. 39]), хоч указаний концепт, на наш погляд, є наскрізним у прозі письменниці та уриському тексті (Уріж – домінанта в багатьох творах Г. Пагутяк, що дає підставу виокремити уриський текст [9]). На матеріалі прози письменниці про Уріж яскраво простежується когнітивно-антропологічна проекція концепту смерті, що зумовлена зазначеними стилістичними особливостями. Тому метою статті є дослідження цього структурного компонента крізь призму когнітивної антропології.

Концепт у фікційному світі ми означаємо як ментальне утворення, сформоване через світобачення автора, його індивідуальний досвід, що має зв'язок із культурними універсалами, а отже, з міфопоетичною топікою. Для його розуміння необхідна (і це стосується будь-якого мистецького феномену) рецепція читача, який відтворює закладений автором смисл, інтерпретуючи його крізь призму власного світогляду. Враховуючи ці аспекти, пропонуємо розглянути семантику, функціональне навантаження концепту смерті, що залежить від інтенції автора та стильових особливостей, і рецептивні смисли, що породжуються у процесі читання. Під час аналізу звертатимемо увагу на міфологічне підґрунтя та психоаналітичну експлікацію, бо вважаємо, що такий ракурс дослідження наблизить до повного вивчення концепту смерті як складової частини художнього тексту.

Міфологічна основа концерту смерті реалізується через низку мотивів, що виконують сюжетотворчу функцію. Так, у повісті «Гірчичне зерно» головний герой Михайло Басараб перед смертю здійснює подорож у потойбіччя з допомогою свого померлого друга – поета Леся Козловського. Власне, тут актуалізується й мотив сновидіння: межі між сном та дійсністю розмиті. Акт переходу між вимірами здійснюється вночі, що є цілком закономірним, бо ніч у різних міфологічних системах – час дії інфернальних (заразом реалізується концепт «інші») сил; та на специфічному для уриського хронопопу локусі – Границі. Семантика лексеми вказує реципієнту на суть цього місця й породжує асоціативний смисл «границя – потойбіччя – інфернальний світ». Таке значення підсилюється міфологемами, пов'язаними з семантикою «межовості»: Границя оточена ровом з водою; щоб здійснити обряд переходу Басараб повинен заплющити очі: «[...] послухався і відчув, як Лесь Козловський взявся зимними пальцями за його зап'ястя й потягнув легенько за собою. Два кроки по траві, і ноги стали на щось тверде» [5, с. 74]; «вузький коридор, темний і вогкий» [5, с. 77].

Онейротопос побудовано за «класичними» уявленнями про позаземний світ (вертикальна часопросторова побудова) – підземелля та сходи, що ведуть вниз, приглушене світло, нескінченний коридор. Далі Г. Пагутяк моделює замкнутий, проте просторий топос (залу), «попід стіни якої на лавках, на стільцях, кріслах сиділо з десятеро людей» [5, с. 75], а вихід здійснюється в певний момент (заспокоєння померлого) через двері. Після цього повинен відбутися акт примирення та «починається очищення, безконечно

довге» [5, с. 77]. У сновидінні, що сприймається персонажем як реальне дійство, реалізується бажання Басараба – останнє побачення-прощання з сином, заспокоєння, бо йому допоможуть. Сон переривається криком півня (символіка української міфології), завершується смертю, отже, втілено ще один споріднений мотив – сон як смерть / життя як сон. Його актуалізацію передано в діалозі Басараба з сином: «Дивно, я ніби спати хочу [...] Смерть – це сон. Я вмер, а тепер знову хочу спати» [5, с. 77]; «Життя – це сон, а смерть – ні. [...] У сні завжди щось роблять, рухаються. Чогось хочуть, мучаться. Але найбільша мука – прокинутись і переступити поріг смерті, втратити все» [5, с. 71].

У повісті «Гірчичне зерно» смерть трактується у ролі кінцевої точки подорожі як життя. Така семантика зближується з міфологічним розумінням екзистенції як кола: «Коли щось зникало, гинуло, то поверталось через якийсь час дитиною, квіткою, молодим лісом» [5, с. 29]. Таким чином, у тексті функціонує мотив вічного повернення: через образи Михайла Басараба («Гірчичне зерно»), Жінки («Захід сонця в Урожі»), метафоричні мікробрази («[...] від нас щось залишиться. Згусток нашої суті, який буде плавати в океані-житті, а колись дасть поштовх – й витвориться нова суть» [5, с. 73].

Концепт смерті виконує сюжетотворчу функцію у повісті «Пан у чорному костюмі з блискучими гудзиками», де центральними персонажами є Пан у чорному (один із ключових образів уриської «демонології») та його містична наречена. Його поява породжує ірраціональні (імпульсивні та божевільні) дії, летальні випадки (Федір Баліцький), спричинені необережністю та зухвалістю героїв перед інфернальними («іншими») силами, та супроводжує містичне дійство, межову ситуацію, коли «двері втворено» і померлі відвідують родичів. Такий сюжетний хід можна трактувати як покуту селян через зрізання трьох грушок – границі між світом людей та потойбіччям. Місце акумулювало негативну енергію («Не раз вночі коло тих грушок люди не могли перейти – щось ніби відпихало» [5, с. 131], через що тут часто відбувалися смертельні випадки. «Зачинення дверей» супроводжується зміною стану персонажів: «Жінка відчула полегкість, ніби половина її самої покинула хату, і молилася до самого ранку, коли пора відімкнути двері і йти на роботу [отже, повернутися до звичного способу життя. – С. С.]» [5, с. 178].

Відвідування померлими, зустріч із ними в усьому уриському тексті завжди супроводжуються темрявою та мовчанням, що є втіленням концепту «іншості». У будь-якій міфологічній системі існує дихотомія «свій» / «чужий», сакральне / профанне. Потойбічний («чужий») світ Урожа, репрезентований духами, померлими, опирами, яким відводиться значна роль в уриському тексті, вони ж слугують регуляторами балансу життя – смерті у фікційній дійсності. Власне, схожою негативною семантикою означає Уріж Чоловік («Захід сонця в Урожі») – «Село – само як опир» [6, с. 47]); це «підступна планетка», на яку він упаде і вже не підведеться, оскільки воно в нього висмоктує сили, «потроху знищує» [6, с. 43]; «Уріж поховав мене, як у могилі» [6, с. 43]. Вихід з такого замкнено-

го простору можливий лише через смерть, яка є розв'язком конфлікту між Чоловіком та Жінкою, Чоловіком та Урожем, внутрішнім конфліктом Чоловіка.

В уриському тексті смерть осмислюється наратором як необхідна складова частина – і це цілком природно – уриського буття, без неї неможливе функціонування цього простору, який часто означається «організмом». Попри таку невіддільність, смерть має значення «іншості» та «чужості», отже, збережені релікти міфологічного мислення (вищезазначена дихотомія «свій – чужий», світ живих і світ мертвих): «То було якесь незрозуміле дійство. Здавалося, люди тільки й чекають, що звідти щось вийде не таке...» [7, с. 169].

Поховальний обряд описаний коротко: в есеях «Село Уріж та його духи», наприклад, вказані тільки знакові (або такі, що справили враження) для наратора елементи, проте широко репрезентовані уриські вірування, що безсумнівно пов'язані з національною картиною світу та давніми уявленнями про дійсність, життя та смерть. Для прикладу наведемо таку цитату: «На похороні «заходили». Дітей ніхто не намагався віддалити в такий час. Вони брали участь в жалобній церемонії, навіть допомагали наряджати покійника. Не раз їх садовили на машину, що везла покійника на цвинтар, а везли покійників у час мого дитинства у відкритій труні. [...] На похороні потрібно було плакати, ще ліпше зомлівати. Але в міру. Бо можна й собі прикликати смерть [7, с. 171]».

Навколо смерті моделюється певний міфологічний ореол: її супроводжують вітер, дощ, темрява: «Дівчинка з сьомого класу поверталася після другої зміни зі школи. Був сильний вітер з дощем. У темряві вона ненароком ухопилася за обірваний електричний провід» [7, с. 170]; «Через кілька годин в селі сталася страшна трагедія. Була неділя, початок осені. Падав сильний дощ» [7, с. 171]. У романі «Уриська готика» читач стає свідком смерті Ориси – доньки Петра Безуб'яка – удень, втім «світ темний і змучений, а дощ зганяє останнє листя з дерев» [8, с. 12].

Смерть у романі «Уриська готика» посилює читачське сприймання: увесь наратив побудований таким чином, що виникає відчуття «тягучості», приреченості. Концепт «чужості» втілено в образах Петра та Орка Безуб'яків, безвихідне становище яких зміню-

ється через онтологічний вибір (перехід до опирів, що на символічному рівні означає загибель у них «людського») та вбивство слуг Болеслава (ініціаційна дія).

Концепт темряви вписується в коло «страх – темрява – смерть», де всі елементи взаємопов'язані. Нараторовий страх смерті, до прикладу, у збірці есеїв «Село Уріж та його духи» спричинений гіпнофобією зв'язку з летальним випадком із школяркою, зародився в дитинстві. Кожну наступну смерть в Урожі головна героїня переживала індивідуально, що посилює боязнь.

Темрява породжує страх не лише через невротичний дитячий досвід у персонажів, але й уламки архетипних уявлень: ніч – час дії інфернальних сил, тому існує велика ймовірність зустрічі з привидами, а це здійснює сильний вплив на індивіда, спричинює ірраціональну (імпульсивні, акратичні, божевільні дії – термінологія Л. Долежеля [14]) поведінку.

Цікавим образом з погляду семантики та символізму є камінь, що має значення нагадування та виконує роль звістки про смерть («Захід сонця в Урожі»). Антиципаційну роль має також сновидіння, що нагромаджують негативі передчуття персонажів та відтворюють їхні індивідуальні картини світу, травматичний досвід тощо.

Семантичне поле концепту смерті включає лексеми «межа», «поріг», «ніч», «темрява», «вода», «іншість», «тиша», «мовчання», «утома», «переродження», «початок», «очищення». Страх як обов'язковий атрибут смерті тут відсутній (його зустрічаємо тільки в окремих образах – наратор у збірці есеїв «Село Уріж та його духи»), він пов'язаний з індивідуальним сприйняттям (і наявний у читачській рецепції) та асоціативно споріднений із концептом темряви. Отож горизонт очікування реципієнта реалізується лише частково.

Перспективи подальших наукових досліджень убачаємо в вивченні концепту смерті в проекції когнітивної антропології, що передбачає синтез двох поглядів та дозволить розкрити концепт як когнітивне індивідуально-авторське утворення, яке пов'язане із національною картиною світу, і врахувати рецепцію читача у процесі відтворення тексту.

Список використаних джерел

1. Бокшань Г. Автобіографічні маркери в міфопоетиці Галини Пагутяк / Г. Бокшань // Питання літературознавства. – 2015. – Вип. 92. – С. 78–87. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/PI_2015_92_8.
2. Бокшань Г. Темпоральні міфологеми в художній прозі Галини Пагутяк / Г. Бокшань // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]. – Серія: Філологія. Літературознавство. – 2016. – Т. 276, Вип. 264. – С. 132–136. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdufl_2016_276_264_25.
3. Корабльова О. Засади міфопоетики художньої версії самотності у прозі Галини Пагутяк / О. Корабльова // Донецький вісник Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. 17. – Донецьк : Східний видавничий дім. – 2007. – С. 15–19.
4. Оселедько К. Конфлікт демонічності та християнської етики у творчості Г. Пагутяк / К. Оселедько // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах. – № 26. – С. 245–255.
5. Пагутяк Г. Гірчичне зерно : Повісті / Г. Пагутяк. – К. : Радянський письменник, 1990. – 231 с.
6. Пагутяк Г. Захід сонця в Урожі : Романи, повісті, оповідання, новели. – 2-ге вид., переробл. і доп. / Г. Пагутяк. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 368 с.
7. Пагутяк Г. Село Уріж та його духи / Г. Пагутяк // Березіль. – 2012. – № 1–2. – С. 167–174; № 3–4. – С. 140–157; № 5–6. – С. 117–136; № 7–8. – С. 85–113.
8. Пагутяк Г. Уриська готика / Г. Пагутяк. – К. : ПП «Дуліби», 2009. – 352 с.

9. Сіренко С. Урізький текст Галини Пагутяк : окреслення поняття / С. Сіренко // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – 2015. – Вип. 42–43 – С. 272–277.
10. Соколова А. Містичний міфологізм прози Галини Пагутяк [Електронний ресурс] / А. Соколова. – Режим доступу : http://library.univ.kiev.ua/ ukr/host/viking/db/ftp/univ/lfpp/lfpp_2012_36.pdf.
11. Ткачик Н. Міфологічна парадигма внутрішнього світу повісті Галини Пагутяк «Захід сонця в Урожі» // Антропологія літератури : комунікація, мова, тілесність // *Studia methodologica*. – Вип. 25 / Н. Ткачик. – Тернопіль : Редакційно-видавничий відділ ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2008. – С. 188–192.
12. Ткачик Н. Міфопоетика простору в повістях Галини Пагутяк / Н. Ткачик // Вісник Прикарпатського університету. – Філологія (літературознавство). – Вип. XVII–XVIII. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 35–40.
13. Фетісова О. Міфопоетика як засіб інтерпретації літературних творів (на прикладі жіночої прози кінця ХХ століття) // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка : Філологічні науки. – Луганськ : ЛНУ, 2011. – Вип. 3(214), Ч. III. – С. 205–210.
14. Doležel L. *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds* / Lubomir Doležel. – Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 2000. – 339 p.

С. А. Сіренко,

аспірант, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника», г. Івано-Франківськ, Україна

КОНЦЕПТ СМЕРТИ: КОГНИТИВНО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОЕКЦИЯ (на матеріалі урижського тексту Галини Пагутяк)

Статья посвящена исследованию семантики, функциональной нагрузки концепта смерти в урижском тексте (совокупность текстов об Уроже) Г. Пагутяк сквозь призму когнитивно-антропологического подхода, что представляет собой синтез двух методологических проекций. Указанный концепт является сквозным элементом, объединяющей составной частью поэтики в творчестве писательницы, в связи с чем требуется детальное изучение. Проанализированы функционирование мифологических элементов как основы создания концепта смерти, психологические рецепции персонажей и горизонт ожидания читателя, который участвует в создании фикционной действительности. Установлено, что указанный концепт базируется на архетипических представлениях о загробной жизни и переходах к ней; верованиях о смерти как обязательного элемента жизненного круга преобразований. Страх смерти имеет инфантильную природу и непосредственную связь с гипнофобией и никтофобией, последняя из которых обусловлена встречами с существами inferнального мира.

Ключевые слова: концепт; смерть; литературоведческая антропология; когнитивное литературоведение; когнитивная антропология; урижский текст.

S. A. Sirenko,

post-graduate, SHEI «PreCarpathians National University by Vasyl Stefanyk», Ivano-Frankivsk, Ukraine

CONCEPT OF DEATH IN COGNITIVE-ANTHROPOLOGICAL PROJECTION (on the Material of Urizh Text of G. Pahutyak)

Cognitive anthropology is the study of human cognition in cultural and cross-cultural contexts. This methodology generally focuses on the intellectual and rational aspects of culture, particularly through studies of language use. There are four basic categories of work done in cognitive anthropology – semantics, knowledge structures, models and systems, and discourse analysis.

Cognitive anthropology applies the principles of cognitive literary theory and literary anthropology to the interpretation of fiction.

Galyna Pahutyak is the famous and original Ukrainian writer, undoubted master of the modern Ukrainian fiction, a Shevchenko Award winner (2010). Writer made his literary debut in 1982 (novel «The Children»). It was followed by «Master» (1986), «Access to the garden» (1989) and «Mustard seed» (1990). In her works, in a few lines, in one paragraph she creates images of an extraordinary strength and brightness, appeals to the individual and collective past and existence, blurs borders between the self and others' world, creates the alternative (in particular artistic) world, forms the special poetics of frontier manifesting in the work on the level of narrative organization, peculiar system of images and intellectual ideas. Archetypes, symbols, mysticism, concepts, philosophy play a leading role in her works.

The objective of our research work is to analyze semantics of concept of death. The functioning of mythological elements as the basis of the creation of concept of death, psychological characters and reception horizon of reader's expectations are analyzed. Concept of death is based on archetypal ideas about the afterlife and the transition to it find beliefs about death as a mandatory element of the life circle changes. Fear of death has infantile nature and communicates with hypnophobia and nyctophobia, which is caused by meetings with infernal creatures of the world.

Key words: concept; death; literary anthropology; cognitive literary criticism; cognitive anthropology; urizh text.